

GLATZ FERENC

Zene, politikai közgondolkodás, nemzeti eszmények
(Társadalmi és kultúrtörténeti megjegyzések
a Kossuth szimfóniáról)

Bartók – annak ellenére, hogy zenetudomány, tudománypolitika ma így mutatja be – nem volt ideológus és politikus kiindulású tudós s még kevésbé ideológus zeneszerző. Ahhoz azonban, hogy e téren tudatos álláspontját megérthessük, feltétlenül szemügyre kell vennünk életének azt a rövid időszakát, amelyet viszont mind zeneszerzésben, mind az őt körülvevő társadalomról való gondolkodásban nagyon is átfűtött az ideologikus kiindulópont. Azt is mondhatnánk: 1902–1903-ban írott levelei, megnyilatkozásai, még csak részben ismert zeneművei (hiszen ezeket maga is mellőzte élete későbbi szakaszán) szinte kínálják a művelődéstörténeti összehasonlító tanulmányt *zene, politikai gondolkodás, társadalomfelfogás* között. És azt is mondhatnánk: a századelő fiatal 21–22 éves zeneszerző növendékének ekkori szellemi hagyatéka szinte egyetemi forrástani órára kívánczik: hogyan szűrődik be a századelő magyar függetlenségi nacionalizmusába az idegenellenesség (részben német, részben zsidóellenesség) és az ellenséges magatartás a nemzetiségekkel szemben.

„... nagy zsidó társaság volt ott együtt, ... a kik méghozzá németül kotyogtak. Ilyesmit nem szeretek (ha annyira különválnak a zsidók; mert pl. Thoman urnál, Kunwaldéknál stb. egy keresztény embert sem látni soha.)” – írja pesti tartózkodásának második évében édesanyjának Pozsonyba. A szegény sorú diák számára – amint ezt szinte minden alkalommal megjegyzi – a pesti zsidók „gazdagok”, a keresztények szegények, utóbbiaktól szinte sajnálja ugyanazt az óradíjat kérni. Valóban, ahogy Bartók kezdte kinőni magát, tanára, a nagybefolyású „Thoman Úr” révén, akinek estélyein a pesti zenei társaság és zenésztársadalomhoz közelálló közéleti családok találkoztak, megismerkedik a gazdag (bankár, kereskedő, vállalkozó) pesti zsidó társaság jelentős részével. Mint tehetséges zongoristát ajánlja be Thoman őt zongoratanárnak a művészetpártolásáról híres Lukács házba (ahol Micit és „a szemtelen 18 esztendősi fiú”-t – azaz Lukács Györgyöt találja). Hatvány Deutschéknál megismerkedik a nagybefolyású Sándor családdal, ahol a család legeszesebb leányával Emmával, Kodály későbbi feleségével majd meghitt kapcsolatba kerül. A századelő Budapestjének társadalma sokféle etnikumból tevődött össze. A korabeli statisztikák (amelyeket természetesen a korabeli pesti polgár miért is vett volna elő) is tanúskodnak róla: a századvég magyar fővárosa igen nagy számmal és éppen a legdinamikusabb foglalkozási ágakban német, zsidó, szlovák elemeket szívott magába. Az új, polgári életformához szükséges, a mozgékonyt követelő ipari-üzleti ágazatokban (kereskedők, üvegesek, divatárusok, ruhatisztítók stb.) túlnyomórészt zsidók, a hagyományos szakértelmet kívánó iparágakban nagy számmal németek, az építőiparban szlovákok találhatók. A kiegyezés (1867) azonban nemcsak a vállalkozók előtt nyitotta

meg a magyar piacot, hanem a polgárosodó világ kultúriparágai előtt is. Az Osztrák–Magyar Monarchia különböző területein nemcsak a waltzó iparúzők (dreherek, csemperakók stb.) jelennek meg, de megjelennek a német nyelvű professzorok is, s nem utolsósorban a zenészek. Kétségtelen, ebben szerepe van annak is, hogy a zene Európában az utóbbi három évszázadban „német” művészeti ágak számít. Budapesten is a zenészvilágban németek viszik a vezető szerepet: az Operaház élén egy ideig Gustav Mahler áll, a Zeneakadémia tele német tanárokkal (egy részük magyarul sem tud, az órákat németül tartják). És az új gazdag városi polgári réteg jelentős mértékben részt vesz a kialakuló pesti zenei életben. A polgári életvitel szellemében leánykáikat énekelni, zongorázni tanítják (Bartók többször meg is jegyzi ezekben az években: tanítványai mind zsidók), estélyeikhez hozzátartozik egy-egy tehetséges akadémista növendék meghívata, ahol azok mellékkeresetként 10-től 50 forint ellenében zenélnek. Jobbára zongorán. A világvárossá erősödő Budapest hangverseny-élete a századvégre válik rendszeressé, a Vigadó mellett a Royal-ban, a lipótvárosi kaszinóban, majd az új Zeneakadémián a nemzetközileg legismertebb előadóművészek lépnek fel. És ez az új közönség jobbára az, amelyik eljár az estélyein, társaságában megismert fiatal művészek vizsgahangversenyeire, tapsol a szakszerűen képzett első zeneszerző nemzedék új próbálkozásainak. Aki bekerült ebbe a társaságba, mint ahogy Bartók is, közelről érezhette e sajátos Monarchia-béli társadalmi képződmény minden belső problémáját: egyik oldalon őszinte kultúrpártolási szándékukat, az új kezdeményezések iránti fogékonyságukat, másik oldalon társadalmi kapcsolataik zártságát is, asszimilációs nehézségeiket.

A magyar nemzeti fejlődés skizofréniája a századfordulón kétségtelenül az: az ország gyors gazdasági megerősödése képezi az alapot a Monarchia másik felével szembeni fellépéséhez, a mind határozottabb Habsburg-ellenes függetlenségi, önállósodási törekvésekhez, ugyanakkor ennek a polgári gazdagságnak kitermelői jelentős részben nem a hagyományos magyar középosztályból kerülnek ki, hanem a még csak részben asszimilálódott zsidó, német s egyéb elemekből. A megizmosodott magyar nemzeti törekvések az örökös tartományokkal és a Habsburg-házban mindig meglevő Gesamtmonarchie felfogással szemben a magyar történelemre, a magyarság ezeréves önállóságára, hagyományára hivatkoztak. Az új középosztály is igyekszik nemzetinek látszani. Pest az 1870–80-as években még német város benyomását teszi, a lakosság 74%-a beszél németül és csak egy része magyarul, de két évtizeddel később a lakosságnak már csak 6,3%-a nem tud magyarul. A hagyományos, nemesi értelmiségi középosztály és az új, gazdagodó, még szokásaiban, nyelvi akcentusaiban is idegen középrétegek között az érdeklentétek társasági szinten is szerveződnek. Bartók is jól figyel a jelenségre. Teljesen meglepődik, amikor a keresztény középosztálybeli Arányiéknál (a lányok közül az egyik később neves hegedűs) többször megfordulva látja, hogy mennyire különböznek „eddig jéw ismerősei”-től: német és zsidó nem fordul elő a társaságban, mennyivel szerényebbek a szokásaik, senki nem beszél németül és hogy „antiszemita”. „Ezt ugyan nem értem, hogy mért teszik” – írja édesanyjának – mert hiszen úgy tudja, egyik közös barátjuk is „szemita”. Érződik levelein: a modern zene, Richard Strauss, Wagner iránti lelkesedés, megértés az új kezdeményezések iránt Gruberné, Thoman úr szalonjaihoz, a „half past six o'clock” teákhöz kötik, tanítványai, ebédmeghívásai, zenéről beszélgető partnerei öközlülük kerülnek ki. Ugyanakkor a pozsonyi szegény tanítónő takarékos beosztással élő fia kezdetben csak a másik társaságban tud jól felmelegedni. Így érthető, hogy ezekből az

évekből származó leveleiben a kor magyar középosztály-bélieinek zsidó és németgúnyoló kiszólásai minduntalan fellelhetőek, és minden új ismerőséről szorgalmasan megjegyzi édesanyjának zsidó, német vagy keresztény az illető.

Sajátosan társult a korabeli közgondolkodásban mindehhez a nemzetiségek megítélése. A korabeli pesti polgárhoz még közel áll 1848/49 emléke, amikor a magyar függetlenségi harccal szemben a szerbek, „tótok”, románok összefogtak a Habsburgokkal. Kodály említi egyik visszaemlékezésében, hogy ők még fiatal korukban találkoztak 48-as veteránnal. Es látja a pesti polgár azt is, hogy a függetlenségi párt, amelyik a leghangosabban tüzel a közös ügyekben az osztrák befolyás ellen, különösen az önálló magyar vezényleti nyelv ügyében – a választásokon a magyarlakta területeken a legerősebb, míg a kormánypártot a nemzetiségi vidékeken támogatják. És, mint ismeretes, a dualizmuskori népszámlálások csak egyszer, 1910-ben mutatnak ki a magyar államterületen magyar többséget, 51%-ot. Nehéz ma már megállapítani, milyen korábbi benyomások formálták első pesti éveiben a fiatal Bartók gondolkodását. Nem tudjuk, hogyan hatott rá az a körülmény, hogy többnemzetiségű vidéken nőtt fel, hogy élt-e közöttük valamiféle hagyománya a család többnemzetiségű voltának. Atyai nagyszülei közül nagyanyja délszláv, édesanyja egész családja német. Gyermekkorát a 80–90-es években éli, amikor a nemzetiségi ellentétek még nem állnak a közfelfogás előterében. Édesanyja neveli, a Voit testvérek között (akik között egyesek nem is tanulnak meg rendesen magyarul) németül beszélnek. Már csak azért is, hogy a korabeli középosztálybéliek idegen-nyelvtudását a pianistának készülő Béla otthonról magával hozhassa.

Mindezek után következik az 1902–1903. év. Már 1902-ben aktivizálódnak a nemzetiségi politikai mozgalmak, különösen Horvátországban. A mozgalom odáig fejlődik 1903 tavaszán, hogy tüntetéseken tiltakoznak a magyar feliratok, zászlók ellen. A kormány újonclétszámemelésre készül. Javaslatá ellen országos politikai mozgalom bontakozik ki. A Függetlenségi Párt vezetésével obstrukció kezdődik a parlamentben, még a nemzeti kérdésben érzéketlenséggel vádolt szociáldemokrata párt is tömeggyűlésen tiltakozik. A diákságot is elkapja a nemzeti harc láza, és így a szimfóniáján dolgozó Bartókot is. Örömmel írja édesanyjának (május 3.): „Tegnap történt meg először, hogy más valakit is láttam magyar ruhában: egy fiatal embert. Nagyon örülnék, ha lábra kapna ez a divat . . . az egyik Hay fiú már megrendelt egy ilyen ruhát, Szendy pedig azt mondta, hogy isten uccse ő is csináltat magának ilyet.” Június 1: „Most fejeztem be legújabb kompozíciómat . . . Címe: »Kossuth«, tárgya 1848-as események.” És a partitúrában, ahogy ezt a zenetörténeti irodalom részletesen ismerteti „(magyarázó) feliratok”, az egyes tételek magyarázatai: Kossuth feleségének kérdése „Mi, ki nehezül lelkedre, édes férjem?” . . . „A haza veszélyben van.” „Hajdan jobb időket éltünk.” Harcra hívó szózatok. „Isten áldd meg a magyart” „Jön az osztrák”, majd a híres Gotterhalte ritmusok, amelyek ismeretes felháborodást okoztak a német nyelvű zenészek körében, és a siker részesei voltak a közönségnél. Június 12-i levél: „Lelkes kirohanás a parlamenti obstrukció mellett. „Arról van szó – írja –, hogy ezentúl magyar legyen-e hadseregünk” . . . „Már igazán tarthatatlan állapot, hogy minket saját hadseregünkben idegen szóra kényszerítsenek szégyenére a magyar nemzetnek, örömeire a nemzetiségeknek és ellenségeinknek.” A levélpapír nyomtatott szövege: „Isten áldd meg a magyart!” Szokatlan, türelmetlen, szinte kamaszosan parancsoló hangnem: „Azt indítványozom (s föltétlenül számítok arra, hogy indítványomat általános helyesléssel rögtön elfogadják),

hogy húgomat ezentúl *Böskén* k nevezzük. Az már mégsem járja, hogy ilyen magyar családnak egyik tagját ilyen tősgyökeres germán néven szólítsák .: .”

És noha a nagyhangú függetlenségi párt a szokásos módon végül is beadja derekát, véget vet az obstrukciónak, a sajtó azonban, mindenekelőtt a „legsovénabb magyar újságíró” Rákosi Jenő, tovább tüzel. Bartók külföldről is szemmel kíséri a parlamenti csatározásokat, a sajtóharcot. Szept. 8.: „leányainkat jövő nemzedékek anyáit idegen neveléssel zsenge korukban rontjuk meg” – idézi édesanyjához írott levelében Rákosi Jenőt. A magyarnak – mondja –, „minden úton módon terjesztenie kellene anyanyelvét, mert csak így lehetne erős legalább országa határain belül” . . . E sovén lendületében írja a mondatot, amelyet azóta is előszeretettel idéznek jelszöként Bartók ünnepélyeken, „Én részemről egész életemben minden téren, mindenkor és minden módon egy célt fogok szolgálni: a magyar nemzet és magyar haza javát.” Szinte perel édesanyjával: ne használjanak otthon német-szót, nehogy őt is ezentúl németül szólítsa. „Miért nem szoktátok meg fiatal korotokban a magyar szót?” „Ismeritek eljárásomat üzletekben; és az utcán, ha útbagazítást kérnek tőlem idegen nyelven. Kívánom, hogy utánozzatok.”

Szaporíthatnánk az idézeteket a konkrét zavargásokról, a hadügyminisztériumról, a császárőről, hazafiatlanságról és így tovább. Ezek a hónapok kétségtelenül egyedül állnak Bartók életében: egyedüli pártpolitikai megnyilatkozásai, és egyedüli időszak a nemzetiségi, etnikai türelmetlenség tekintetében is. A vidéki diák eligazodási törekvése a világvárosban, a kor tisztázatlan, még csak forrongó, érlelődő társadalmi ellentéteinek emésztési zavarai, telve idegen-ellenességgel: zsidóellenességgel, németellenességgel, nemzetiségellenességgel és a Habsburg-ellenességgel. És telve a több különböző etnikumból verbuválódott magyar értelmiséget mindig is kísérő és kísértő nemzeti kompenzációval. A kor Budapestjét átjáró politikai közhangulat lecsapódása a fiatal tájékozódó, estélyekre járó, politizáló, újságolvasó zeneszerző növendék gondolkodásában. De már mindazok a problémák – állam, telve különböző etnikumokkal, nemzeti, etnikai identitáskeresés, nemzeti hagyományok – amelyek végigkísérik a bartóki életművet, mindenekelőtt a zenében.

Nem hagyja a zenéről szóló gondolkodását sem érintetlenül az 1902–1903-as év társadalmi-nemzeti belső konfliktus-sorozata. A zenetörténeti irodalom már elemezte Bartók ezen éveinek nemzeti romantikus termékeit, és így a Kossuth szimfóniát is, rámutatva a verbunkos, lisztferenci stílus mögötti kézenfekvő Habsburg-ellenességre. A további kutatásokra vár azonban az I. szvit, az „I. Rapszódia zongorára, hegedűre” és az első bartóki nagy mű: a Kossuth Szimfónia közízlésbeli háttérének megvilágítása. A szimfónia, de hasonlóan a rapszódia dallamvilága nemcsak a korabeli uralkodó zenei, hanem általános közgondolkodásbeli, művelődési közízlést is tükrözi. Szoros összefüggést kell látnunk az első Bartók művek és a közönség ízlése között, amely lelkesen ünnepli a Vigadóban még évek múlva is (1906) a Szózat és a nemzeti himnusz elemeit elegyítő Erkel-műveket. Lelkesen tapsol annak a zeneszerzői felfogásnak, amely a 19. század 60–70-es éveinek „zenecsinálási módszereit”, a Liszt rapszódíákat, Mosonyi nemzeti melankolikus hangulatait idézve állítja a színpadra a nemzeti történeti témákat: Rákóczi Ferencet (Zichy Géza 1909), Dobozit és hitvesét (Várkonyi Béla), György barátot a 16. századból (Rékai Nándor A nagyidai cigányok). Csak a korabeli sajtót, zenekritikákat lapozva is feltűnő, milyen számban jelennek meg a szimfonikus zenében – az új magyar szimfonikus zenét megalkotni akaró törekvésekben – a „stilizált magyar hangulatok”, hallgatók,

verbunkosok, sőt magyarnóta elemek. Mint ahogy az összehasonlító művelődéstörténeti kutatás mutathat rá arra: a századelő pesti polgára összhangot találhatott a Kossuth szimfónia, az I. rapszódia (op. 4.) verbunkos stílusa, a hagyományos színházkultúra, a bontakozó polgári tömegkultúra különböző ágazatai, sőt még az ugyanezekben az években kibontakozó nemzeti romantikus köztéri szobrászat között is. A hangversenyekről hazakocsikázó, vagy vasárnapi sétáját végző pesti polgárra ugyanaz a történeti tematika „nézett vissza”. Bő redőzetű ruhákban, romantikus beállításban a magyar nemzeti múlt alakjai: az erős birodalmat kiépítő Mátyás király, az országot a honfoglalás után a kereszténység segítségével konszolidáló Szent István, a középkori nagy hadvezér Hunyadi János, a függetlenségi harcok hőse Bocskai István, a Halászbástyán Bethlen Gábor. És ekkor épül a monumentális millenniumi emlékmű, először a honfoglaló hét vezér alakjával. És talán véletlen egybeesés: ekkor készül – 1904 tavaszán, a Kossuth szimfónia bemutatója után néhány hónappal adják át – a közadakozásból épült Irányi Dániel emlékmű. Kossuth bizalmas hívének „székelyes faragással készített” mellszobra alatt „bánatosan lehajtott fejjel magyar nő áll, kezében a nemzeti zászló”. A leírás szinte a Kossuth szimfónia kottájára írott szűzsé hangulatát idézi. Alul annak a koszorúnak a másolata, amelyet Kossuth küldött az emigrációból. Hangulati elemek, amelyek átjárták az 1902–1904-es években a politikai, zenei, a képzőművészeti közgondolkodást.

De ekkor fogalmazódik meg Bartók első zeneszerzői programja is, amely, ha változott tartalmi elemekkel, mégiscsak elindítja az új zene megteremtése felé.

A korabeli zenei termést a kritika az új szimfonikus zene megteremtésének igényével méri. Bartók – s ezzel, mint fentebb erre már utaltunk, nem állott egyedül – ezekben az években, az új zene sajátosságát abban látta, hogy az „magyar nemzeti” legyen. Művei, politikai-társadalmi nézetei összhangban állnak zenei megnyilatkozásaival. Először (1902) csak mosolyog azon, hogy beiratkozásakor a zeneszerzői szakra a titkár arra biztatja, „komponáljon – aszongya – valami magyart”. Majd igazgatója arra buzdítja, „Arany »Rodostó«-jára írjon valamit, s szője bele a Rákóczi induló hangjait”. Néhány hónap múlva már másként vélekedik. Kern Aurél (aki egyébként karmesterként az egyik fő nemzetieskedő bajkeverője is volt a korabeli zenei életnek) sugalmazása csak az az újságcikk – jegyzi meg Bartók 1903 januárjában –, amelyik azt mondja, hogy „Dohnányi teremt meg a magyar műzenét. Esze ágában sincs. Szimfóniájának is csak a II. tétele magyaros...” Más utalás is található arra, hogy Dohnányi e művében – ez az adagio-tétel ragadta meg, mert „határozottan magyaros (cigányos)” (1902. nov. 12.) 1903 május: Hubay Zrínyi nyitányát semmitérőnek mondja az ún. „magyar” koncerten. „Mennyivel szebben, jobban lehetett volna összeállítani a programot.” (1903. máj. 11.) Júniusban eldől, hogy a Kossuth szimfóniát bemutatják majd Londonban „Nem csak magamért örvendek – számol be édesanyjának teljes átéléssel –, hanem azért is, hogy egy teljesen magyar tárgyú, magyar stílusú, szóval minden tekintetben magyar zenemű kerül Angolországban előadásra.” (1903. jún. 27.)

Mint ismeretes, az 1902–1903-as évek hangulatának elmúlásával ennek a programnak nagyot változott a tartalma. Vajon az obstrukció színpadiasága, Kossuth Ferenc, vagy a magyar szellemi élet dísz-kurucának, a szépszakállú Thaly Kálmánnak „pártközi béke”-teremtése, a lelkesedés lohadása okozta-e a kiábrándulást a függetlenségi párt politikájából – csak feltételezhetjük. Hogyan tompul le sok vonatkozásban a

nemzetiségekkel és részben a dinasztiaiával szembeni ellenszenvé, az ismeretes. (Csak zárójelben jegyezzük meg: jellemzi a századelő utókurucos hangulatát, hogy a fiatal Bartók természetesen a Kossuth szimfónia sikere után nem sokkal Izabella főhercegnőnek, lányainak és udvarának lett bemutatva, s hogy protekciós kérvényét természetesen barátinőjének, Emmának kormánypárti bátyja, Sándor Pál intézi.) Lekopik lassan – éppen mint látni fogjuk, baráti társaságának hatására – a zsidó-komplexus is. Sőt, maga a program alapmotívuma, magyar nemzeti jellege is megváltozik: a népzene megismerésével a hangsúly nem a „nemzeti”-re, hanem a „paraszi”-ra esik. De állandó marad a program ihletésének németellenessége. A szónak nem etnikai vagy nemzeti, hanem zenei értelmében.

Bartókot ugyanis mindinkább a zenei szempontok vezetik. És az új zene kiformálásának programja a német zene sok évszázados uralmának megtörése: a németes dallam s harmóniavilág félresöpzése. 1902–1903-ban ez a német zene elleni újító törekvés találkozik Bartók zenei gondolkodásában a társadalmi-politikai elgondolásokkal. A zeneszerzői program és a társadalmi nézetek erősítik egymást. Sőt, talán azt is mondhatnánk: az új zenei program bizonyíthatóan a függetlenségi és idegenellenes nacionalizmus őszinte átéléséből nyerte az impulzust. De gyorsan tegyük hozzá: az életmű későbbi szakaszán mindez visszajára fordul. A zene lesz a döntő, az egyedül meghatározó, s a valójában új zenét teremtő Bartókot – kivéve néhány nagy politikai koráramot (fasizmus, diktatúrák) – majd csak annyira érdekli a társadalom, a napi politika, amennyire szerves tartozéka, része a zenének.

*

A tanulmány 1982 tavaszán készült a Bartók évforduló kapcsán egy nagyobb, Bartók egész életművét nyomonkísérő tanulmány részeként. A tanulmány kísérlet: hogyan lehet a társadalomban jelenlevő különböző művelődési elemek (zene, történeti gondolkodás, képzőművészeti ízlés, politikai gondolkodás) között megragadni a kapcsolódást. Egyben kísérlet arra is, hogy miután több munkában, különböző korszakokban vizsgáltuk a társadalomtudományos gondolkodás természetét, ugyanezt megtegyük a zeneszerzői „gondolkodás”-sal is.

Bartók nézeteinek rekonstruálásakor a forrásanyagot elsősorban a kiadott levelek szolgáltatták, melyek közül az olvasó nyilvánvalóan a két legkézenfekvőbb művet, Demény négy kötetes gyűjteményét, (*Bartók Béla* levelei Szerk. Demény J. [1948–1971] Zeneműkiadó, Bpest) és az ifj. Bartók Béla által kiadott családi leveleit (Zeneműkiadó, Bpest, 1981) ismeri. A korabeli zenei életre, annak nemzeti vonulatára, közönségére vonatkozó adatokat a napilapok – és a Vasárnapi Újság – évfolyamaiból merítettem. A zenekritikák közül igen figyelemre méltónak találok Csáth Géza gyűjteményét. (*Csáth Géza: Éjszakai esztétizálás. Közreadja Demény János. Zeneműkiadó, 1971*). Bartók e korabeli művei közül sajnos nem mindent tartalmaznak a kiadott lemezek, (a Kossuth szimfóniát sem), az érdeklődő a zene-műveket a Rádió Archívumból szerezheti meg. Ezúton is köszönöm Szirányi Jánosnak, aki hozzásegített e felvételekhez, így a történeti anyagot a zenész ember – és a művelődéstörténész – számára nem pótolható „hallás”-sal párosítottam. A szobor és építészeti emlékmű részben ma is áll a fővárosban, részben fényképeken tanulmányozható.

A fővárosi asszimilációs folyamat sokáig nem volt megvilágítható történeti irodalmunkban, mert a liberális statisztikák nem érdeklődtek a munkavállaló vallása iránt, így a nálunk csak felekezetnek (és nem nemzetiségnek, mint a szomszédos kelet-európai országokban) számító zsidóságot a különböző foglalkozási ágakban nem lehetett megfoghatóvá tenni. Körössy József statisztikai adatfelvételeinek kiaknázása tette ezt először lehetővé, amelyet 1973-ban egy előadásunkban hasznosítottunk. (Meg-

jelent: Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században. Történelmi Szemle, 1974. 1–2.)

A nagy kiterjedésű Bartók irodalomból ezúttal csak Demény János tanulmányait (Zenetudományi tanulmányok II., III., VII., X. kötet) és néhány a fentebbi tanulmány évköreit részletesen tárgyaló munkát emelnénk ki: *Újfalussy József*: Bartók Béla (3. javított kiadás), Budapest, 1976., *Tallán Tibor*: Bartók Béla. Budapest, 1981., ifj. *Bartók Béla*: Apám életének krónikája. Budapest, 1981.